

Юлія ГОЛОВКО
(*Запоріжжя, Україна*)

930.2: 94 (477.72) “17/18”

**Джерела з історії зовнішньої
торгівлі Південної України
останньої чверті XVIII – початку
XIX ст. в державному архіві
Херсонської області**

Зовнішня торгівля була невід’ємною складовою економічного розвитку Південної України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. і безпосередньо була пов’язана зі становленням південноукраїнських міст, розвитком внутрішньої торгівлі, суднобудування та судноплавства, у тому числі каботажного, хліборобства та скотарства і т.д. Безумовно, до історії зовнішньої торгівлі Південної України, у першу чергу азовсько-чорноморської торгівлі, останньої чверті XVIII – початку XIX ст. зверталися дослідники історії безпосередньо Південної України, а також економіки Польщі та Російської імперії у цілому [21; 26–27; 29–30; 36]. Херсонський порт та херсонська торгівля посідають особливе місце в історії зовнішньої торгівлі півдня України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., що визначається не тільки провідним значенням самого морського порту Херсону у 80-х рр. XVIII ст., але й залученням Херсону до більшості планів та проєктів розвитку чорноморської та середземноморської торгівлі Російської імперії даного періоду [25; 28; 31; 35]. Тим не менш, дане питання не можна вважати достатньо дослідженим, тим більше, що наявні у фондах Державного архіву Херсонської області матеріали дають можливість висвітлити особливості організації торгівельної інфраструктури, функціонування місцевих митниць та карантинів, обсяги та склад товарообігу не тільки Херсонського порту, але й кількох інших портів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. [22–24].

Фонди Державного архіву Херсонської області містять чималу кількість різноманітних матеріалів щодо історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Змістов-

но виявлені матеріали можна розділити на три групи: відомості та рапорти митних та карантинних установ щодо руху через кордон та перевезення товарів, листування з приводу фінансових суперечок купецтва та імператорські укази стосовно організації митної справи та тарифної політики.

У першу чергу, необхідно відзначити матеріали фонду 14 “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсон”. Фонд містить найрізноманітніші матеріали, у тому числі й щодо зовнішньої торгівлі: укази Новоросійської губернської канцелярії, рапорти та відомості карантинних та митних установ, листування з приводу купецьких фінансових суперечок, листування з приводу влаштування торгових шляхів і т.д. Особливу цінність мають рапорти та відомості карантинних та митних застав про прибуття до Російської імперії суден, сухопутного транспорту, іноземних та російських підданих, які у даному фонді представлені 1799 роком і фактично являють собою певний комплекс із 6 справ: справи Дубоссарського, Овідіопольського та Очаківського карантинів, Одеської, Очаківської та Таганрозької митниць. Документація карантинів та митниць охоплює період з липня по листопад 1799 року і складається з рапортів та відомостей, кількість яких в справах коливається від 1 до 19. Відомості митних та карантинних установ також різняться між собою, що визначається специфікою діяльності установ та їх функціями. Найбільшою складовою комплексу є 19 відомостей Дубоссарського сухопутного карантину, які склалися щотижнево і відправлялися на ім’я генерал-прокурора. У відомостях фіксували прізвище та ім’я особи або осіб, що перетинають кордон, інколи зазначалася кількість осіб, що дозволяє виділити близько 30 груп переїжджих, серед яких найчастіше згадувалися дубоссарські купці та мешканці, григоріопольські мешканці та турецькі піддані [9, арк. 48]. Що до географії купецтва, яке проходило карантинну обсервацію в Дубоссарах, то маємо представників Єлисаветграду, Москви, Могильова, Києву, Одеси та Тирасполя, Константинополю, Галацу, Ясс і т.д. [9, арк. 5, 8, 14]. Відомості обов’язково містили інформацію про пункт призначення, до якого збиралися переїжджі, – серед найближчих населених пунктів у якості пунктів призначення згадувалися власне Дубоссари, Григоріополь, Тирасполь, а серед більш віддалених – Київ, Москва, Ніжин, Брацлав, Астрахань, Крим, Єлисаветград, Санкт-Петербург, Херсон, Одеса, Могильов, Харків і т.д. Найчастіше переїжджі прямували до Дубоссарів, Григоріополя, Ніжи-

на та Москви. Третина всіх зареєстрованих в Дубоссарському карантині переїжджих припадає на купецьких фурщиків та прикажчиків, близько 10% – на саме купецтво, близько 12% – на турецьких підданих, статус яких у відомостях не зазначений, але зафіксована мета їх приїзду – “у торгових справах”. Справи інших карантинів – Овідіопольського та Очаківського – значно менші за справу Дубоссарського і представлені відповідно чотирма та однією відомостями [4, арк. 5; 8, арк. 7 зв.]. Матеріали митних установ представлені рапортами та відомостями Одеської, Очаківської та Таганрозької митниць. Відомості Одеської та Очаківської митниць фіксують прибуття тільки самих переїжджих та мету їх приїзду (маємо по 5 відомостей кожної митниці) [3, арк. 7; 5, арк. 11, 15], а от 12 відомостей Таганрозької митниці містять також дані про прибулі судна та вантажі, привезені до порту [6]. За даними відомостей Таганрозької портової митниці половина прибулих суден були російськими або прийшли під російським прапором, трохи менше – турецькі або під турецьким прапором, і лише декілька – венеційські та цесарські. Абсолютна більшість суден прийшли до порту з іноземними товарами і всі без винятку мали завантажитися товарами російськими для вивезення за кордон. Серед прибулого купецтва практично половину складало російське (49%), майже третину – турецьке (35%), а венеційське та цесарське – відповідно 13 та 3%. Щодо мети приїзду купців, то 44% прибули для закупівлі товарів російського виробництва, 21% привезли товари для продажу, 16% – супроводжували товари до Таганрогу, 8% – повернулися для постійного проживання, 7% – для завершення розрахунків і лише 4% – привезли товари іноземні і мали закупити товари російського виробництва. Виявлені у фонді “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсону” карантинні та митні відомості демонструють досить різні дані щодо напрямків торгівлі та складу торгуючих для різних портів: так, якщо серед прибулого до Таганрозького порту купецтва майже половину складало російське, а турецьке – третину, то в портах Чорного моря спостерігається картина практично протилежна – більше половини прибулих торгуючих були турецькими підданими (приблизно таке ж співвідношення демонструють і відомості Дубоссарського сухопутного карантину), чверть торгуючих – венеційські піддані і ще чверть – інші піддані, у тому числі й російські. З іншого боку, чисельні тижневі рапорти митниць та карантинів про відсутність пасажирів та торгових суден у чорноморських портах, а

також різкі коливання кількості реєстрацій переїжджих на сухопутному кордоні в Дубоссарах (від 3 до 36 на тиждень) свідчать про непростійність руху переїжджих через кордон, у тому числі у “торгових справах”. Дані виявлених відомостей карантинів та митниць щодо руху переїжджих, реєстрації суден в портах Чорного та Азовського морів, провезення товарів через кордон Російської імперії на відрізок від Дубоссарів до Таганрогу дозволяють деталізувати масштаби та особливості кожного з цих явищ в межах окремих портів або відрізків сухопутного кордону.

Фонд “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні” також містить справи, які стосуються вирішення фінансових купецьких суперечок. Подібні справи часто залишаються поза увагою дослідників історії зовнішньої торгівлі, оскільки, з одного боку, стосуються начебто незначних питань, а з іншого – вимагають кропіткої роботи і ретельного вивчення. Ці документи, як правило, висвітлюють вирішення конкретних проблем, що поставали перед представниками російського або іноземного купецтва, які, у свою чергу, змушені були звертатися до місцевих органів влади задля захисту своїх інтересів, капіталів, родини і т.д. Подібні справи є водночас і унікальними, і типовими – кожна з них є по-своєму неповторною і стосується винятково тієї події або ситуації, що склалася у певний час та у певному місці, а з іншого боку – всі вони яскраво відображають загальні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі, відносини між купецтвом та місцевою адміністрацією, практичні умови ведення внутрішньої та зовнішньої торгівлі і т.д. Найчастіше такі справи стосувалися фінансових суперечок між російським та іноземним купецтвом, і саме останнє достатньо часто зверталося до державних органів влади за допомогою [7, арк. 2]. Іноземні купці часто аргументували необхідність втручання представників державної влади в подібні суперечки власною неспроможністю вирішити справу через фінансові негаразди або незнання мови та звичаїв.

Звернення або прошення купців містять інформацію не тільки про саме конфліктне питання, але й дані про самого купця та його торгову діяльність, особливості зовнішньої торгівлі та зовнішньоторгової інфраструктури півдня України, адже зверненню до адміністрації, як правило, передували спроби вирішити конфлікт в судах, магістратах та інших державних установах [7, арк. 6]. Подібні справи дозволяють простежити розгляд взаємних купецьких претензій різни-

ми інстанціями, містять посилання або й витяги з різноманітних документів, наприклад, з купецьких, які використовувалися в якості доказів, але не були включені до архівної справи і т.д. [10]. Як правило, наявні у справі документи лише частково відображають процес вирішення конфлікту, причому документи щодо остаточного рішення у справі бувають рідко. Але з іншого боку, завдяки дотриманню при складанні окремих документів практики переказування змісту попередніх документів, більш характерної для колезького діловодства, ніж для міністерського, маємо можливість реконструювати перебіг подій навіть за наявності далеко не повного комплексу документів [9]. Окремі документи таких справ можуть яскраво характеризувати позицію, яку займала місцева адміністрація в подібних конфліктах і якими міркуваннями представники губернської або міської адміністрації обгрунтовували свою прихильність до когось з учасників суперечки. Так, наприклад, у справі, яка стосується суперечки між турецьким купцем Г. Пападопуло та одеським купцем Д. Калафатієм, маємо лист одеського градоначальника графа О.Ф. Ланжерона до міністра юстиції Д.П. Трощинського. Лист яскраво демонструє ставлення до ситуації самого градоначальника та його відверту прихильність до однієї зі сторін конфлікту – градоначальник однозначно вважав претензії турецького купця законними і просив міністра юстиції посприяти видачі імператорських розпоряджень з цього приводу [11, арк. 3–4 зв]. О.Ф. Ланжерон у листі відкрито дивувався можливості виникнення такої ситуації, а особливо недосконалої російського законодавства, яке не передбачало подібного розвитку подій. Наприкінці листа О.Ф. Ланжерон наводить практично єдиний аргумент на користь своєї точки зору у вирішенні даного питання: необхідність швидкого та позитивного вирішення даної справи О.Ф. Ланжерон пояснював нагальною потребою повернути довіру іноземного купецтва до одеської торгівлі, яка була підірвана численними банкрутствами попередніх років [11, арк. 5]. Така постановка питання в принципі не передбачала рівності сторін у вирішенні даного конфлікту [11, арк. 3–5].

Подібну справу з листуванням щодо вирішення фінансового конфлікту між купцями маємо у фонді “Херсонської губернської палати цивільного суду”: купець Іван Прибісалич подавав скаргу на дії іноземного купця та бездіяльність третейського суду та Таганрозького грецького магістрату. Крім того, у справі представлено листування новоросійського губернатора І.Я. Селецького та губернського проку-

рора с генерал-прокурором П.Х. Обольяніновим щодо вирішення даної справи (1799–1801 pp.) [13, арк. 1–28].

Третя група виявлених джерел складається з указів Катерини II, Павла I та Олександра I стосовно організації функціонування митної мережі та тарифної політики. Більша частина виявлених імператорських указів також представлені в “Повному зібранні законів Російської імперії”. Так, указ Катерини II про купецьке судноплавство від 25 червня 1781 року (так він зазначений в архівній справі) [12, арк. 1–24] також опублікований у “Повному зібранні законів Російської імперії” як “Статут про купецьке водоходство” [15, с. 157–186] і повністю відповідає змісту опублікованого документа, але не містить маніфесту.

Укази імператора Павла I щодо розвитку зовнішньої торгівлі та митної справи виявлені у фонді “Херсонської митної застави”: указ щодо заборони експорту чорної овечої вовни від 15 січня 1798 року [1, арк. 28] вміщений у “Повному зібранні законів Російської імперії” під тією ж датою [16, с. 30–31], те ж стосується і виявленого указу щодо контролю за вивезенням коней за кордон від 15 травня 1798 року [2, арк. 31; 16, с. 247], а от указ із поясненнями стосовно дій щодо виявлених заборонених для імпорту товарів, надісланий з Комерц-колегії Херсонській митній заставі 20 квітня 1798 року [1, арк. 29], у “Повному зібранні” датований 19 квітня 1800 року [17, с. 133–135]. Один з виявлених указів Павла I – щодо контролю за тавруванням ввезених товарів, який підтверджував укази 1749 та 1750 років [1, арк. 32] – відсутній у “Повному зібранні законів Російської імперії”.

У фонді “Херсонської митної застави” також були виявлені укази імператора Олександра I щодо тарифної політики та регламентування зовнішньої торгівлі початку XIX ст., серед яких, наприклад, указ від 11 листопада 1806 року про заборону експорту від балтійських портів та по всьому західному кордону до Чорного моря [2, арк. 75], який так само датований у “Повному зібранні законів Російської імперії” [20, с. 863]. Укази Олександра I також виявлені у фонді “Херсонського губернського митного інспектора”: 4 укази – по надання Севастопольському порту статусу головного військового та виключення його із зовнішньої торгівлі від 23 лютого 1804 року [14, арк. 26], про заборону ввезення іноземної срібної монети [14, арк. 30], про обмеження експорту турецьких товарів [14, арк. 35] та про заборону вивозити за кордон коней [14, арк. 21] – мають абсолютні відповідники у “Повному зібранні законів Російської імперії” [19, с. 49, 148, 197–198].

Указ імператора Олександра I щодо безмитного імпорту електричних, пневматичних та інших машин, надісланий херсонському митному інспектору 23 березня 1804 року [14, арк. 23], у “Повному зібранні” датований 1 лютого 1804 року [19, с. 50]. Також виявлені 4 укази, які не були включені до “Повного зібрання законів Російської імперії”: щодо стягнення мита з імпорту мармурових плит (надісланий митному інспектору Херсонської губернії 24 січня 1804 року [14, арк. 20]), уточнення щодо заборони імпорту лікерів (надісланий митному інспектору 15 березня 1804 року [14, арк. 22]), щодо експорту лісу та його документаційного оформлення (надісланий митному інспектору 31 березня 1804 року [14, арк. 24]) та указ з уточненнями митних пільг для зовнішньої торгівлі на Азовському та Чорному морях (надісланий митному інспектору Херсонської губернії 28 квітня 1804 року [14, арк. 33–34]). Останній указ являє собою пояснення щодо застосування указу від 1 березня 1803 року щодо зменшення на чверть мита з експорту та імпорту товарів в азовських та чорноморських портах до запровадження нового тарифу [18, с. 573]. За поясненнями до Комерц-колегії зверталася Одеська портова митниця через виникнення питань щодо переліку товарів, на які поширювалася оголошена указом митна пільга, оскільки документ, на основі якого визначався список (тариф 1782 року) мав достатню кількість поправок та доповнень. У результаті було вирішено: при стягненні мита з тих товарів, стосовно яких в тарифі 1782 року передбачене повне мито і для азовсько-чорноморських портів, митна пільга не передбачається; крім того, до таких товарів були зараховані шалі та пояси, оскільки з них стягується достатньо незначне мито; сирі шкіри та юхта також не підпадають під митні пільги через помірність встановленого мита; митні пільги не поширювалися й на імпорт флорентійських та інших італійських вин, які привозили російськими, флорентійськими та італійськими торговими суднами на рахунок російських, флорентійських або італійських підданих – ці вина, з точки зору одеського градоначальника Е.Й. Ришельє, і так обкладалися незначним митом, яке можна було сплачувати у повному обсязі. Ці роз’яснення стосувалися не тільки Одеської портової митниці, а й всіх митних установ азовсько-чорноморського узбережжя [14, арк. 34].

Отже, серед виявлених у фондах Державного архіву Херсонської області матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. можна виділити документа-

цію митних та карантинних установ, яка фіксувала прибуття до кордонів Російської імперії торгових суден та сухопутних транспортів, іноземних та російських підданих, частково – ввезення та вивезення товарів; листування з приводу фінансових суперечок, яке дозволяє не тільки деталізувати умови та організацію зовнішньої торгівлі на півдні України, але й побачити особистості безпосередніх учасників зовнішньоторгових операцій; імператорські укази, які частково заповнюють прогалини в “Повному зібранні законів Російської імперії” і доповнюють загальну картину законодавчого регламентування зовнішньої торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Джерела і література:

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 7, оп. 2, спр. 2.
2. ДАХО, ф. 7, оп. 2, спр. 7.
3. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 380.
4. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 387.
5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 393.
6. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 409.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 418.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 419.
9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 427.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 625.
11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 873.
12. ДАХО, ф. 14, оп. 2, спр. 1.
13. ДАХО, ф. 191, оп. 1, спр. 1.
14. ДАХО, ф. 257, оп. 1, спр. 2.
15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXI.
16. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXV.
17. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVI.
18. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVII.

19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIX.
21. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аналіз джерел. – К., 2000.
22. Бойко А.В., Лиман І.І. Південна Україна в міжнародних торговельних зв'язках другої половини XVIII століття (огляд архівних джерел) // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. Материалы научной конференции. – Запорожье, 1993. – С. 52–56.
23. Головко Ю. Відомості Дубоссарського сухопутного карантину другої половини 1799 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Випуск 9. – Запоріжжя, 2008. – С. 51–90.
24. Головко Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.
25. Головко Ю.І. Проект організації на півдні України транзитної польської торгівлі (80-ті рр. XVIII ст.) // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Region nadczarnomorski w polityce eugorejskiej. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2008. – С. 103–105.
26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
27. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970.
28. Княжевич М. Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. – Б/м та б/д.
29. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М. – Л.: Наука, 1966.
30. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XX века. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963.
31. Мурзакевич Н. Письма барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки Одесского

общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 156–160.

32. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы. 1793–1823. – Одесса, 1837.

33. [Скальковский А.] Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – № 9. – С. 337–364.

34. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Международная книга, 1947.

35. Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли г. Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 165–179.

36. Reychman J. Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson // Cahiers du monde russe et soviétique. Année 1966. – Volume 7. – Numéro 7–2. – P. 234–248.

Юлія Головка (Запоріжжя, Україна). Джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в Державному архіві Херсонської області

У статті аналізуються інформативні можливості матеріалів фондів Державного архіву Херсонської області як джерел з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Серед виявлених матеріалів представлені відомості та рапорти митних та карантинних установ, листування з приводу фінансових суперечок купецтва, імператорські укази щодо організації зовнішньої торгівлі.

Ключові слова: джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна

Юлия Головка (Запорожье, Украина). Источники по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в. в Государственном архиве Херсонской области

В статье анализируются информативные возможности материалов фондов Государственного архива Херсонской области как источников по истории внешней торговли Южной Украины в последней четверти XVIII – начале XIX вв. Среди выявленных материалов представлены ведомости и рапорты таможенных и карантинных учреждений, переписка по поводу финансовых конфликтов купечества, императорские указы касательно организации внешней торговли.

Ключевые слова: источник, внешняя торговля, Южная Украина

Julia Golovko (Zaporizhzhia, Ukraine). Sources of the history of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries in the State archive of Kherson region

Information potentials of the materials of the fund of the State archive of Kherson region are analysed as the sources of the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries. Among discovered materials are presented registers and reports of the customs and quarantines, correspondence because of the financial conflicts of merchants, emperors' ukases concerning organization of the foreign commerce.

Key words: source, foreign commerce, Southern Ukraine